

DOROTA JEDLIKOWSKA

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Wydział Filozoficzny,
Instytut Socjologii, Zakład Socjologii Norm i Organizacji

Dyskurs naukowy – perspektywa socjologiczna

Wstęp

Artykuł ma na celu podjęcie problematyki dyskursu naukowego. Perspektywą spajającą rozważania będzie perspektywa socjologiczna, co pozwoli na przekrojowe ujęcie tematu i skoncentrowanie uwagi na społecznym, kulturowym i historycznym znaczeniu dyskursu i jego przeobrażeń. Artykuł składa się z dwóch części. Pierwsza ma charakter przeglądowy, przywołujący definicje dyskursu i jego zakorzenienia w rozmaitych teoriach społecznych, determinujące tym samym poruszane problemy badawcze i stosowaną metodologię. Część druga natomiast ma na celu wyłonienie najważniejszych problemów rozwijanych przez badaczy zajmujących się dyskursem naukowym. Będzie to ujęcie z perspektywy socjologii wiedzy. Można postawić tezę, że na poziomie socjologicznym samo pojęcie dyskursu naukowego jest niejednoznaczne i podlega zmianom w czasie oraz zależne jest od określonego kontekstu kulturowego i doświadczeń samych badaczy.

Poniższy tekst ma za zadanie zasygnalizować wybrane problemy czy główne zainteresowania badawcze w ujęciu diachronicznym. Z pewnością nie wyczerpuje on problematyki postawionej w temacie pracy. Ma służyć jedynie jako ilustracja problemu dyskursu naukowego w kontekście socjologii wiedzy.

W stronę socjologicznej analizy dyskursu

Jak wskazują Piotr Pawliszak i Dorota Rancew-Sikora [Pawliszak, Rancew-Sikora 2012: 5–6, por. Horolets 2013]:

Rys. 2. Teksty w kulturowym systemie znaczeń

Źródło: Jorgensen, Phillips 2002: 68 (tłum. własne Autorki)

Przegląd zagadnień. Perspektywa socjologii wiedzy

W obszarze socjologii wiedzy najważniejszy jest społeczny kontekst powstawania i generowania wiedzy o świecie. Podejmowane są także rozważania na temat ograniczeń indywidualnej percepcji. Początki socjologii wiedzy sięgają przełomu XIX i XX wieku i dotyczą prac Émile’a Durkheima i Marcela Maussa w obszarze badań mitologii i systemów klasyfikacji zbiorowości „prymitywnych” (Émile Durkheim, Marcel Mauss, *Primitive classification*, 1963; Émile Durkheim, *The elementary forms of the religious life*, 1964). Natomiast pojęcie „socjologii wiedzy” pojawiło się dopiero wśród niemieckich socjologów w 1920 roku. Przede wszystkim warto wymienić nazwiska Maxa Schelera (*Problemy socjologii wiedzy*, 1990) i Karla Mannheima (*Ideology and utopia: an introduction to the sociology of knowledge*, 1985). W dobie funkcjonalizmu Robert Merton głównie podejmował problem nauki w kontekście procesów instytucjonalizacji, jako tych, które legitymizują wiedzę jako naukę (*Social Theory and Social Structure*, 1957). Ale dopiero w latach sześćdziesiątych XX wieku, w wyniku zwrotu humanistycznego i rozwoju paradygmatów na gruncie socjologii, zaczęto traktować naukę jako społecznie konstruowaną (Peter L. Berger i Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality*, 1966). Warta wymienienia jest też praca Michela Foucaulta na temat genealogii i archeologii wiedzy (*Archeologia wiedzy*, 2002). Ważnym nurtem w refleksji badawczej jest tak zwany mocny program socjologii wiedzy w porównaniu z wersją klasyczną – szkołą edynburską, której głównymi przedstawicielami są Barry Barnes czy David Bloor [Barnes 1993].

Na gruncie socjologii wiedzy wyszczególnia się stanowisko strukturalno-funkcjonalistyczne i relatywistyczne [Ziółkowski 1989]. W obszarze socjologii wiedzy podejmowane są rozmaite problemy teoretyczno-badawcze, między innymi: ideologia i świadomość (Georg Lukács, *History and Class Consciousness*, 1971), idealizm historyczny (Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, 1992), dyskurs i post-strukturalizm (Richard Harland, *Superstructuralism: The Philosophy of Structuralism and Post-Structuralism*, 1987), tożsamość i społeczności wyobrażone, „imaginaria społeczne” (Charles Taylor, *Źródła podmiotowości: narodziny tożsamości nowoczesnej*, 2001; Charles Taylor, *Nowoczesne imaginaria społeczne*, 2010; Jean Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, 1995), kultury epistemiczne (Pierre Bourdieu, *The peculiar history of scientific reason*, „Sociological Forum” 1991, 6; Ludwick Fleck, *Genesis and Development of a Scientific Fact*, 1979).

Obecnie wyróżnia się starą i nową socjologię wiedzy. Nowe podejście zasadza się na procesach organizacji wiedzy i nauki, sposobach jej uporządkowania, pamięci zbiorowej, autorytecie instytucjonalnym i ucieleśnionych, zakorzenionych praktykach instytucjonalnych. Starszy, klasyczny nurt socjologii wiedzy (socjologii Mannheimowskiej, [Mannheim 1985]) koncentrował się na socjokulturowych kontekstach, społecznych lokalizacjach interesów zarówno grup, jak i jednostek [Ann Swidler, Jorge Ardití 1994]. Perspektywa neoinstytucjonalna [North 2002; North 2011] stwarza interesujące pole dla analizy funkcjonowania dyskursu naukowego w kontekście zmian społecznych na przykładzie nurtu anglosaskiego i nurtu europejskiego [Merton 1982; Goban-Klas 1991].

Tabela 1. Porównanie naukowego dyskursu w socjologii
na gruncie amerykańskim i europejskim

Nurt amerykański	Nurt europejski
1	2
Nazwany socjologią komunikowania masowego Przedmiotem badań: popularne poglądy, wierzenia, opinie, wyobrażenia masowe, rytuały	Nazywany socjologią wiedzy Przedmiotem badań: społeczne uwarunkowania myśli filozoficznej, religijnej, moralnej, naukowej
Zajmuje się informacją	Zajmuje się wiedzą
Analiza zjawisk współczesnych w odniesieniu do społeczno-demograficznych kategorii odbiorców	Analiza przyszłości w powiązaniu ideologii, przekonań politycznych, poglądów naukowych z globalną strukturą społeczną, szczególnie ze strukturą klasowo-warstwową
Amerikanin bada fakty obecnie występujące	Europejczyk spekuluje na podstawie materiałów z długich okresów historycznych

1	2
Metody badawcze: badacz wykorzystuje źródła wypracowane przez niego samego. W trakcie badań empirycznych dobór technik, metod i procedur badawczych jest ważniejszy niż problem, jaki bada („kult danych empirycznych”).	Metody badawcze: badacz wykorzystuje wszystkie rodzaje materiałów historycznych, mało interesując się problemami metodologicznymi (krytyka źródeł historycznych)
Organizacja warsztatu pracy: duży zespół badawczy, komisja doradcza, instytut, praca na doraźne, bezpośrednie i pilne zlecenie praktyków	Organizacja warsztatu pracy: praca indywidualna badacza, czasami z pomocą jednego lub dwu asystentów
Charakter badacza: doskonale przystosowany do stylu działania wielkich organizacji, których ideologii podziela bądź związany jest z nimi jako bezstronny ekspert	Charakter badacza: wyobcowany z aktywnego życia społecznego
Efekty badań: „Nie wiemy wprawdzie, czy to, co mówimy, jest ważne, jest to jednak prawdziwe” [Merton 1949: 440]	Efekty badań: „Nie wiemy wprawdzie, czy to, co mówimy, jest prawdziwe, ale jest to jednak ważne” [Merton 1949: 440]

Źródło: http://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&frm=1&source=web&cd=2&ved=0CDMQFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.sbc.org.pl%2FContent%2F11922&ei=_jxUMyAL-sKS4ASC9YD4CA&usg=AFQjCNHK56EbS9tvWUwn_SY2abzKAGlw-g&sig2=waslV0iLJXE-WOyWxUv2rSw; Błaszczak 2007: 14.

Za Florianem Znanieckim [Znaniecki 1984] można stwierdzić, że nauką jest ta przestrzeń życia społecznego, którą ludzie, zakorzenieni w konkretnych kontekstach kulturowych i historycznych, utożsamiają z nauką. Ważną kategorią jest pojęcie dyskursu naukowego w kontekście socjologii języka. Szersza perspektywa badawcza dotyczy Austinowskich kategorii performatywności [Austin 1975]. Sposób werbalizacji w intersubiektywnej przestrzeni kulturowej wpływa na produkowanie i reprodukcję mitów społecznych [Vico 1966]. Ważne wydają się tutaj także Mertonowskie kategorie używanych środków, celów czy źródeł pochodzenia nauki, a zatem instytucjonalizm i w konsekwencji władza legitymizacji obszarów wiedzy jako nauki. Z drugiej strony zaś mamy krytykę rozumu instrumentalnego [Horkheimer 1994; Horkheimer 2007; Adorno 2004; Marcuse 1991] czy racjonalności działań w kategoriach technologicznych, utylitarystycznych. Ponadto możliwość definiowania nauki zarówno w perspektywie teoretycznej, empirycznej, jak i pragmatycznej związana jest z władzą [Foucault 2002], swoistą „grą” w polu naukowym [Bourdieu 1991; Bourdieu, Wacquant 1992].

Samo pojęcie racjonalności jest problematyczne. Możemy bowiem wyróżnić podejście ekonomiczne [Smith 2007; Mill 2005]. Mamy tutaj tradycję ekonomii politycznej, koncepcję homo oeconomicus, zasadę minimalizacji kosztów

oraz stosowanie wyidealizowanych metod badawczych. Następnie podejście pragmatyczne [Peirce 1997; James 2004], kładące nacisk na konkretne działające jednostki. Na gruncie socjologii warto jednak wspomnieć o Maxie Weberze [por. Weber 1994] i jego koncepcji racjonalności działań (ze względu na cel i ze względu na wartości). Szczególnie znanym obszarem badań jest dziedzina podejmowania decyzji, tak zwana teoria decyzji [Mises 2005] – szkoła austriacka czy prakseologia [Kotarbiński 1999]. W obrębie filozofii nauki warto wymienić Rudolfa Carnapa [Carnap 2000], Karla Poppera [Popper 1992] czy Imre Lakatosa [Lakatos 1995], prezentujących tak zwane wąskie rozumienie racjonalności, ponieważ jest ona sprowadzona do racjonalności naukowej. Przeciwnymi perspektywami są: hermeneutyka – Karl Otto Apel [Apel 1975], Jürgen Habermas i wielość racjonalności [Habermas 1999], podejście historyczne – Thomas Kuhn [Kuhn 2009], Paul Feyerabend [Feyerabend 1999], gdzie zakwestionowano samo pojęcie racjonalności, postmodernizm postulujący wątpliwość samej idei racjonalności czy w końcu tak zwany pluralizm racjonalności.

Pojęcie nauki i związanej z nią racjonalności może być analizowane w odniesieniu do różnych kontekstów. W literaturze przedmiotu możemy znaleźć takie perspektywy badawcze, jak np.: determinizm technologiczny (kierunek przyznający rozwojowi technologicznemu główną rolę w kształtowaniu procesów społecznych); pojęcie nauki związane jest silnie z pozytywistycznym, utylitarystycznym i scjentyistycznym charakterem prowadzenia badań; główni przedstawiciele: Thorstein Veblen [Veblen 1971] – zwolennicy technokracji; William Fielding Ogburn [Ogburn 1964] i hipoteza dotycząca nienadążania zmian społecznych za zmianami technologicznymi; Daniel Bell [Bell 1988] i koncepcja „społeczeństwa postindustrialnego”; Neil Postman [Postman 2004] i pojęcie „triumfu techniki”; Leslie White [White 1949]. Odmianą determinizmu technologicznego jest materializm historyczny Marksa i Engelsa [Marks, Engels 1949]. Następnie determinizm komunikologiczny, dla którego zmiany w sposobach komunikowania się ludzi mają kluczowe znaczenie dla doświadczania przez nich świata społecznego: Marshall McLuhan [McLuhan 2004], Jürgen Habermas [Habermas 1999] – kierunek ten oscyluje pomiędzy determinizmem technologicznym a kulturowym. Po drugiej stronie lokują się stanowiska indeterministyczne, uznające przewidywalność za wysoce wątpliwą. Ważnym stanowiskiem jest kulturalizm Floriana Znanieckiego [Znaniecki 1984], który kluczowe znaczenie przypisuje świadomości społecznej (koncepcja współczynnika humanistycznego). Ponadto w spuściźnie antropologii kulturowej sama nauka jest uwikłanym w rozmaite systemy przekonań i tradycji wytworem kulturowym. Wyróżnia się również nurt badań Science and Technology Studies (STS), Society and Technology, zmierzający w stronę synergii naukowej, łączenia badań różnych dziedzin naukowych, a zatem podążający w stronę intersekcjonalności (nurt badań zapoczątkowany przez szkołę edynburską).

Pojęcie dyskursu naukowego utożsamiane jest z wartościami, jakie mogą być w nim dominujące: wartości autoteliczne – tu pojawia się koncepcja „wiedzy dla samej wiedzy” oraz wartości instrumentalne – oparte najczęściej na wymiarze mierzalnym, materialnym, utylitarnym, związane z czynnikami pozanaukowymi. Kolejne ważne zagadnienie dotyczy granic nauki i tak zwanej „racjonalności naukowej” [zob. Brożek 2012; Walczak 2006; Kozalkiewicz i in. 1990].

Powyższe wybrane problemy badawcze wiążą się z szerszymi procesami obejmującymi zjawiska rozwoju wiedzy i tym samym „profesjonalizacji nauki”. Za Stefanem Amsterdamskim można napisać, że „profesjonalizacja nauki to procesy, w wyniku których prowadzenie badań przestało być wyłącznie prywatną sprawą czy też powołaniem duchowym jednostek, a stało się zawodem, a więc sformalizowanym obowiązkiem” [Amsterdamski 1998: 297]. Amsterdamski zwraca uwagę na uwikłanie nauki w „politykę naukową” dotyczącą „użyteczności naukowej”, w szczególności w kontekście organizowania, zlecania czy finansowania badań naukowych, w konsekwencji utrwalania „nauki instrumentalnej”, służącej celom zewnętrznym [tamże].

Jaki dyskurs naukowy?

W związku z powyższymi rozważaniami można postawić pytanie o rolę dyskursu naukowego we wzbogacaniu naszej wiedzy. Innymi słowy, na ile produkcja i reprodukcja dyskursów pozwala pogłębić naszą wiedzę na temat rzeczywistości? Można wysunąć hipotezę, że dyskurs naukowy stanowi swego rodzaju metadyskurs łączący w sobie różne podejścia stosowane przez badaczy. Ewolucja badań nad dyskursem w stronę krytycznej analizy dyskursu odciska także piętno na pojęciu wiedzy jako fenomenowi społecznego. Można w związku z tym zapytać o charakter wiedzy uwikłanej w rozmaite paradygmaty dyskursywne, poczynwszy od pozytywistycznego, realistycznego, poprzez szkołę hermeneutyczną, po analizy poststrukturalistyczne [Howarth 2008; Titscher, Meyer, Wodak, Vetter 2000], czy o wiedzę zakorzenioną w praktykach akademickich i systemie komunikowania wiedzy, a zatem w systemie kodowania i dekodowania [Rittel 1996].

Podsumowując, warto zaznaczyć, że zasygnalizowane problemy z perspektywy „dyskursu nad dyskursem” stanowią wyzwanie dla socjologii wiedzy czy socjologii nauki zwłaszcza z punktu widzenia metodologicznego. Jakie jest współczesne znaczenie wiedzy jako wiedzy i jak analizować dyskurs wiedzy na temat wiedzy? Są to pytania otwarte, które włączają w analizy także kontekst społeczeństwa wiedzy z jednej strony, z drugiej zaś dotyczą takich zagadnień, jak mediatyzacja i dewaluacja wiedzy.

Bibliografia

- Adorno T. [2004], *The culture industry: selected essays on mass culture*, Routledge, London.
- Amsterdamski S. [1998], *Nauka*, [w:] A. Kojder (red.), *Encyklopedia socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Apel K. O. [1975], *L'idea di lingua nella tradizione dell'umanesimo da Dante a Vico*, Il Mulino, Bologna.
- Austin J. L. [1975], *How to do things with words*, Harvard University Press, Cambridge.
- Barnes B. [1993], *Mocny program socjologii wiedzy*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Baudrillard J. [2006], *Simulacra and Simulation*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Bell D. [1998], *Kulturowe sprzeczności kapitalizmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Berger P. L., Luckmann T. [1971], *The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge*, Penguin Books, Harmondsworth.
- Błaszczak M. [2007], *Komunikowanie polityczne w Tychach w okresie transformacji ustrojowej*, Katowice, http://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&frm=1&source=web&cd=2&ved=0CDMQFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.sbc.org.pl%2FContent%2F11922&ei=_jxUMyALsKS4ASC9YD4CA&usg=AFQjCNHK56EbS9tvWUwn_SY2abzKAGlw-g&sig2=wasIV0iLJXEWoywXUv2rSw
- Bourdieu P. [1991], *The peculiar history of scientific reason*, „Sociological Forum”, no 6.
- Bourdieu P., Wacquant L. J. D. [1992], *An Invitation to Reflexive Sociology*, University of Chicago Press, Chicago.
- Brożek B. [2012], *Normatywność prawa*, LEX, Warszawa.
- Brożek B., Brożek A., Stelmach J. [2013], *Fenomen normatywności*, Copernicus Center Press, Kraków.
- Carnap R. [2000], *Wprowadzenie do filozofii nauki*, Fundacja Aletheia, Warszawa.
- Durkheim É., Mauss M. [1963], *Primitive classification*, Cohen & West, London.
- Durkheim É. [1990], *Elementarne formy życia religijnego: system totemiczny w Australii*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Feyerabend P. [1999], *Dialogi o wiedzy*, Fundacja Aletheia, Warszawa.
- Fleck L. [1986], *Powstanie i rozwój faktu naukowego: wprowadzenie do nauki o stylu myślowym i kolektywie myślowym*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Foucault M. [2002], *Archeologia wiedzy*, Wydawnictwo Altaya, Warszawa.
- Goban-Klas T. [1999], *Media i komunikowanie masowe: teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Kraków.
- Habermas J. [1999], *Racjonalność działania a racjonalność społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Harland R. [1987], *Superstructuralism: The Philosophy of Structuralism and Post-Structuralism*, Methuen, London–New York.
- Horkheimer M. [1994], *Dialektyka oświecenia*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa.
- Horkheimer M. [2007], *Krytyka instrumentalnego rozumu*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Horolets A. [2013], *Krytyczne, teoretyczne i publiczne – praktyki analizy dyskursu w Polsce*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, nr 1.
- Howarth D. [2008], *Dyskurs*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Husserl E. [1999], *Kryzys nauk europejskich i fenomenologia transcendentna*, Wydawnictwo Rolowski, Toruń.
- Jorgensen M., Phillips L. J. [2002], *Discourse analysis as theory and method*, SAGE, London–Thousand Oaks–New Delhi.

- Kotarbiński T. [1999], *Prakseologia*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN, Wrocław.
- Kozalkiewicz H., Mokrzycki E., Siemka M. M. (red.) [1990], *Racjonalność, nauka, społeczeństwo*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kuhn T. [2009], *Struktura rewolucji naukowych*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa.
- Lakatos I. [1995], *Pisma z filozofii nauk empirycznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Lukács G. [1988], *Historia i świadomość klasowa: studia o marksistowskiej dialektyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Mannheim K. [1985], *Ideology and utopia: an introduction to the sociology of knowledge*, Harcourt Brace Jovanovich, New York.
- Marcuse H. [1991], *Człowiek jednowymiarowy: badania nad ideologią rozwiniętego społeczeństwa przemysłowego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Marks K., Engels F. [1949], *O materializmie historycznym*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- McLuhan M. [2004], *Zrozumieć media: przedłużenie człowieka*, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa.
- Merton R. [1982], *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Mill J. S. [2005], *Utylitaryzm: o wolności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Mises L. von [2005], *Interwencjonizm*, Arcana, Kraków.
- Mucha J. [2009], *Uspołeczniona racjonalność technologiczna. Naukowcy z AGH wobec cywilizacyjnych wyzwań i zagrożeń współczesności*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- North D. C. [2002], *Understanding economic change and economic growth*, Leon Koźmiński Academy of Entrepreneurship and Management, Warszawa.
- North D. C. [2011], *Institutions, institutional change and economic performance*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Ogburn W. F. [1964], *Sociology*, Houghton Mifflin Company, Boston.
- Pawliszak P., Rancew-Sikora D. [2012], *Wprowadzenie do socjologicznej analizy dyskursu (SAD)*, „Studia Socjologiczne”, nr 1 (204).
- Peirce C. S. [1997], *Wybór pism semiotycznych. Znak – Język – Rzeczywistość*, Polskie Towarzystwo Semiotyczne, Warszawa.
- Popper K. [1992], *Wiedza obiektywna: ewolucyjna teoria epistemologiczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Postman N. [2004], *Technopol: triumf techniki nad kulturą*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, Warszawa.
- Rittel S. J. [1996], *Dyskurs akademicki. Ujęcie systemowe*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów.
- Scheler M. [1990], *Problemy socjologii wiedzy*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Smith A. [2007], *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Swidler A., Arditi J. [1994], *The new sociology of knowledge*, „Annual Reviews of Sociology”, vol. 20.
- Taylor C. [2001], *Źródła podmiotowości: narodziny tożsamości nowoczesnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Taylor C. [2010], *Nowoczesne imaginaria społeczne*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Titscher S., Meyer M., Wodak R. i in. [2000], *Methods of text and discourse analysis*, SAGE, London–Thousand Oaks–New Delhi.
- Veblen T. [1971], *Teoria klasy próżniaczej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Vico G. [1966], *Nauka nowa*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Walczak M. [2006], *Racjonalność nauki. Problemy, koncepcje, argumenty*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.

- Weber M. [1994], *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Wydawnictwo Test, Lublin.
- White L. [1949], *The science of culture: a study of man and civilization*, Farrar, Straus and Cudahy, New York.
- William J. [2004], *Pragmatyzm: nowa nazwa kilku starych metod myślenia. Popularne wykłady z filozofii*, Zielona Sowa, Kraków.
- Ziółkowski M. [1989], *Wiedza, jednostka, społeczeństwo: zarys koncepcji socjologii wiedzy*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Znaniecki F. [1984], *Spoleczne role uczonych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.